

УДК 343.1(477)

І.Л. Беспалько, кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості правової природи засад кримінального процесу України. Виділяються критерії віднесення конкретних вимог до засад кримінальної процесуальної діяльності.

Ключові слова: *правова природа, засади кримінального процесу, властивості, захист прав і свобод людини й громадянина.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Реформування кримінального процесу України на сучасному етапі, динаміка і перспективи розвитку науки кримінального процесуального права та законодавства дають можливість констатувати безперечно існування стійких нормотворчих тенденцій до розширення сфери застосування приватноправових елементів у законодавчому регулюванні кримінальної процесуальної діяльності з метою забезпечення процесуальної рівноправності, активності й ініціативності не лише сторін, а й окремих учасників кримінального провадження.

Здійснення правової реформи, зокрема судової, має починатися з удосконалення основоположних джерел, керівних засад права, адже вони не лише пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям, а й забезпечують єдність різних правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій. Для демократичних засад кримінального судочинства істотним є те, що їх зміст постійно вдосконалюється, а поряд з існуючими формуються нові засади, «продиктовані» розвитком суспільних відносин і судовою практикою. Формування правової держави, головне призначення якої полягає у гарантуванні прав, свобод і законних інтересів особи, неможливе без дотримання та послідовної реалізації в суспільному житті основоположних вимог. Саме тому важливим завданням

правознавців сьогодення є вивчення природи засад кримінального процесу.

Особливої актуальності набувають питання уточнення процесуального положення осіб, які беруть участь у процесі кримінального провадження, у зв'язку з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України. Прийняття та застосування в Україні нормативних актів, що торкаються прав людини, у тому числі в царині кримінальних процесуальних правовідносин, наразі неможливе без урахування загальноприйнятних європейських стандартів діяльності, в основу яких покладено так звану західну концепцію прав людини. Тим самим Україною було обрано універсальний шлях утвердження і захисту прав та основних свобод людини, що відповідає загальносвітовому підходу до розуміння їх юридичної природи [5, с. 469]. Це зумовлює необхідність приведення положень чинного кримінального процесуального законодавства у відповідність до міжнародних норм. У першу чергу ця вимога стосується засад, що відбивають спрямованість та особливості кримінального процесу в цілому. Забезпечення збалансованості захисту публічних та приватних інтересів неможливе без дотримання й послідовної реалізації в суспільному житті системи основоположних засад кримінальної процесуальної діяльності.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Дослідженню природи засад кримінального процесу, їх системи та класифікації у науці приділялася пильна увага. Зазначеній проблемі присвятили дослідження українські та зарубіжні процесуалісти і криміналісти: С. А. Альперт, М. М. Гродзинський, Ю. М. Грошевой, Т. М. Добровольська, В. С. Зеленецький, О. В. Капліна, В. О. Коновалова, О. М. Ларін, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, В. І. Маринів, М. А. Маркуш, Т. М. Мирошниченко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. М. Полянський, А. Л. Ривлін, В. М. Савицький, М. І. Сірій, М. С. Строгович, В. М. Тертишник, І. В. Тирічев, А. Р. Туманянц, І. Я. Фойницький, М. О. Чельцов, В. Ю. Шепітько, О. Г. Шило, М. Є. Шумило та ін. Віддаючи належне значущості проведених наукових досліджень, необхідно визнати, що єдності думок відносно визначення поняття засад кримінального процесу так й не склалося. Отже, проблема правової природи засад кримінальної процесуаль-

ної діяльності в повній мірі не вирішена, що на сучасному етапі набуває особливого теоретичного та практичного значення. Це спонукає до розробки і внесення теоретичних рекомендацій за даною темою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Для з'ясування питань, що є предметом дослідження в цій статті, доцільно дослідити сучасний стан наукової розробки проблем правової природи засад кримінального процесу та проаналізувати суттєві вимоги закону щодо них.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «природа» означає сукупність основних якостей, властивостей предмета, його суть (сутність). Завдяки використанню прикметника «правове» будь-яке явище конкретизується як таке, що пов'язане із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням. З огляду на це у загальновизнаному значенні під категорією «правова природа» слід розуміти сукупність основних властивостей, що невід'ємна від правових норм та їх практичного застосування.

Під юридичною природою доцільно розуміти правову характеристику явища, яка відповідно до соціальної природи визначає його функції і місце серед інших правових реалій. Цю категорію треба розглядати як сукупність особливих ознак, рис, що дозволяють відмежувати, виокремити з маси правових явищ тільки одне. Ось чому визначення правової природи полягає не лише в установленні того класу явищ, до якого воно належить, а й структури зв'язків і відносин, ролі у праві, місця в системі юридичних категорій і понять.

В юридичній літературі й дотепер не існує єдності в поглядах щодо визначення поняття засад кримінального процесу. Ані в юридичній літературі, ані в Кримінальному процесуальному кодексі України ми не зустрінемо дефініції цієї правової категорії. Це спонукає багатьох правників займатися опрацюванням цієї проблеми. Разом із тим від правильного застосування того чи іншого терміна часто залежить упізнаність усієї директиви, що міститься у правовій нормі, а наявність у чинних законах численних термінологічних одиниць, що збігаються за своїм значенням, вносить плутанину у правозастосування. Глава 2 Кримінального процесуального ко-

дексу України містить перелік засад кримінального провадження, що є новим для національного законодавства, оскільки раніше вживався термін «принципи». У теорії держави та права принципи визначаються як найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості та свободи, відбивають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи [2, с. 197]. Тобто можна зробити висновок, що терміни «принцип» та «засада» є ідентичними за своїм значенням. Проте в цій роботі ми будемо досліджувати правову природу засад кримінального провадження, оскільки це відповідає вимогам чинного законодавства.

Слід зауважити, що у правовій літературі склалося багато поглядів на визначення згаданого поняття. Проте більш прийнятною є точка зору, що засади кримінального процесу – це закріплені в нормах права, визначальні, фундаментальні положення щодо закономірностей і найбільш суттєвих властивостей кримінального провадження, що зумовлюють їх значення як засобу для захисту прав і свобод людини і громадянина, а також для врегулювання діяльності органів та посадових осіб, які ведуть процес [3, с. 62].

Виходячи з наведеної дефініції, детальніше розглянемо головні властивості засад кримінального процесу. І. В. Тирічев зазначає, що принципи відбивають закономірності суспільного й державного життя, створюються людьми та за своїм змістом є об'єктивними. Водночас вони являють собою вольовий акт держави, продукт свідомого законотворчого процесу і за формою юридичного вираження є суб'єктивними. У цій єдності об'єктивного й суб'єктивного головним чином і виявляється природа принципів [9, с. 42]. Під об'єктивною зумовленістю засад слід розуміти їх відповідність характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються в суспільстві. «В основі кожного принципу права, – зазначає С. П. Погребняк, – лежить певна ідея: спочатку вона виникає лише спорадично як мрії окремих розумів чи легкий відтінок інших форм духовності; поволі вона втілюється в соціальних практиках, поступово набуваючи визнання і вимагаючи реформ існуючого порядку. Загальні ідеї є рушійною силою,

що веде суспільство від одного стану до іншого... Принципи спрямовані на утвердження, забезпечення та захист суспільних цінностей, нерідко ґрунтуються на “природній” справедливості, тому традиційно пов’язуються з концепцією природного права і символізують дух права. Вони визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їх подальшого розвитку, є свого роду стрижнем, родзинками юридичних конструкцій. Вони мають пріоритет над іншими нормами права і більшу стійкість. Отже, принципи права – це найбільш загальні і стабільні вимоги, які сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права та напрями його подальшого розвитку» [6, с. 217]. Тобто засади – це вихідні положення, що юридично фіксують об’єктивні закономірності суспільного життя.

Засади кримінального процесу слід розглядати як провідну ланку всієї системи кримінальних процесуальних гарантій, тобто систему способів і засобів, що забезпечують усім та кожному рівні правові можливості для надбання та реального здійснення своїх прав і свобод. Засади забезпечують усім суб’єктам кримінальної процесуальної діяльності можливість реально виконувати свої обов’язки та використовувати надані права.

Ще одна властивість полягає в тому, що, будучи нормами права, процесуальні засади мають владний характер. Вони містять у собі обов’язкові приписи, виконання яких забезпечується сукупністю правових засобів. Розглядаючи таке розуміння засад, необхідно зазначити, що це вимоги обов’язкового характеру, адресовані виключно до органів держави, оскільки саме на них покладена відповідальність за хід та результат діяльності, тільки вони мають найбільш широкі повноваження.

Засади кримінального процесу є рівновеликими, єдиними, однак між ними існує певна ієрархія. Відрізняючись між собою за змістом та характером правових вимог, засади складають систему однопорядкових структур, де не існує зв’язків та відношень субординації. Може виникнути думка, що субординаційні зв’язки присутні в загальній системі діючих у правовій сфері засад, в основі якої знаходиться їх диференціація на загальноправові, міжгалузеві та галузеві. Така диференціація заснована на відмінності сфер,

що регулюють засади права та відбивають зв'язок загального й особливого. Так, О. В. Смирнов зазначає, що «принципи будь-якого судочинства є взаємопов'язаними та складають єдину ієрархічну систему, яка є складовим елементом більш загальної системи права, відчувачи на собі через них вплив загальноправових та соціальних умов» [7, с. 74]. На нашу думку, усі засади відбивають соціальні умови, що склалися в конкретному соціумі. Загальноправові є характерними для всіх галузей права. Міжгалузеві діють лише у певних суміжних галузях. А галузеві віддзеркалюють особливості конкретної галузі права та тільки в ній отримують свій прояв. Зв'язок загальноправових, міжгалузевих та галузевих засад права – це співвідношення загального, особливого й окремого. Загальноправові засади права втілюються в його галузевих і міжгалузевих засадах. І це дійсно так, якщо враховувати, що самі загальноправові засади є найбільш абстрактним відбиттям галузевих і міжгалузевих засад, які не менш пов'язані з реальним життям, ніж загальноправові, але у відносно обмеженій юридичній сфері. Тому галузеві і міжгалузеві засади неможливо розглядати лише як доповнення загальноправових. Вважаємо, що ієрархія засад кримінального процесу аж ніяк не вказує на вищу юридичну силу одних засад і нижчий її рівень інших. Усі основоположні вимоги кримінального процесу є рівновеликими, єдиними, існують у взаємозв'язку й мають однакову юридичну силу. Проте певні засади є відбиттям загальної спрямованості розвитку та функціонування всього кримінального процесу, а інші віддзеркалюють цей напрям конкретніше.

Виникає також запитання щодо рівнозначності засад кримінального процесу, закріплених у законі та Конституції України, оскільки деякі з них не знайшли свого закріплення в Основному Законі України. Діючи в певній системі, засади, не закріплені в Конституції, не конкурують з конституційними основами, а, навпаки, знаходяться з ними в органічній єдності й доповнюють їх. У якому б законодавчому джерелі не були закріплені засади, вони впливають із сутності та змісту Основного Закону, зі сформованих у ньому загальноправових засад. Щодо цього важливо було б зазначити, що, проголошуючи їх у Конституції, законодавець намагався підкрес-

лити важливе процесуальне значення окремих конституційних засад кримінального процесу. На нашу думку, засади, що, отримали закріплення в Основному Законі, служать відправними положеннями, на підставі яких мають формуватися галузеві засади, що відбивають особливості конкретного виду процесуальної діяльності. Але це зовсім не означає, що роль інших засад є менш вагомою. Не може бути різниці в силі імперативу між засадами, що містяться в Конституції та інших законах, оскільки в інших нормативно-правових актах конкретизується Основний Закон. Адже закони приймаються відповідно до Конституції України і не можуть суперечити їй.

Недотримання будь-якої із засад кримінального процесу тягне за собою порушення інших. Усі вони діють у межах цілісної системи, де сутність і призначення будь-якої засади визначаються не лише власним змістом, а й функціонуванням усієї системи. Саме тому що засади становлять певну систему, вони є рівновеликими й єдиними, оскільки будь-яка система – це перш за все сукупність елементів, що існують в єдності та взаємозв'язку, де недотримання одного з них, безумовно, викликає порушення інших. Тобто засади доповнюють одна одну, забезпечуючи в такий спосіб належне функціонування всієї системи засад.

Слід підкреслити невід'ємний зв'язок між реалізацією засад і досягненням завдань кримінального судочинства, а так само визначальний вплив засад на формування типу кримінального процесу. Засади – це цілісна система встановлених Конституцією України та кримінальними процесуальними законами умов, засобів, способів забезпечення завдань кримінального процесу щодо захисту прав і законних інтересів суб'єктів кримінального судочинства, які беруть у ньому участь, у цілому забезпечують правосуддя [4, с. 80]. Засади – це фундамент для побудови всього кримінального процесуального права; це вихідні, основоположні вимоги, що визначають побудову всіх стадій, форм та інститутів кримінального процесу й забезпечують реалізацію його призначення.

Дискусійними в науці залишаються питання про наявність у кримінальному процесі засад, притаманних окремим стадіям. Загальні засади кримінального провадження утворюють своєрідний фундамент, на якому побудований кримінальний процес. Також

вони пронизують правову матерію кримінального провадження та всі процеси, що відбуваються у кримінальній процесуальній сфері. Загальні засади кримінального провадження віддзеркалюють сутність кримінального процесуального права, визначають його зміст і загальний характер правового регулювання кримінальних процесуальних відносин. Значимість засад як норм керівного й основоположного виду визначає їх імперативний і обов'язковий характер щодо всіх стадій, проваджень та інститутів кримінального процесу. Разом із тим способи і межі дії принципів зумовлюються індивідуальними особливостями і властивостями конкретних стадій та проваджень [1, с. 156].

Взаємозалежність стадій кримінального процесу забезпечується тим, що їх фундамент становлять загальні засади, органічно взаємопов'язані і взаємозумовлені, а тому утворюють певну їх систему як основу різноманітних процесуальних дій і рішень. Отже, не слід вирізняти засади окремих стадій процесу. Правильніше казати, що на окремих стадіях судочинства процесуальні засади по-різному діють, проявляються й реалізуються. Засадами є вимоги, які пред'являються до кримінальної процесуальної діяльності та обов'язково виявляються в будь-якій кримінальній справі. Це пояснюється тим, що не будь-яка справа може включати в себе стадію судового розгляду. Кримінальне процесуальне провадження може закінчуватися ще під час досудового розслідування, що зовсім не означає, що в цій справі засади процесу не діяли. Можливо, не всі з них були реалізовані, але ті, що отримали свій прояв, також є елементами єдиної системи та відбивають загальну спрямованість кримінального процесу. Будь-яке рішення у справі буде законним та обґрунтованим, якщо воно прийнято на підставі належної реалізації засад, що обов'язково закріплені в нормі права, а значить, є вимогами, які пред'являються до кримінальної процесуальної діяльності в кожному окремому випадку, незалежно від того, чи була розглянута ця справа в суді або ні. Саме тому є сенс підкреслити, що засадами є вимоги, які пред'являються до діяльності в будь-якій кримінальній справі.

Згідно з наведеним раніше визначенням засади кримінального процесу – це закріплені в нормах права визначальні, фундаменталь-

ні положення. Отже, йдеться про нормативність як одну з найважливіших їх ознак. Вважаємо, що засади процесу лише тоді мають сенс, якщо обов'язково отримують своє закріплення у правовій нормі. Слід підтримати думку Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної про те, що «принципи права не можуть існувати поза правом, і засади, що не закріплені в нормах права, можуть існувати лише як ідеї (основи) правосвідомості, наукові висновки, але вони не є принципами права. Отже, закріплення їх у законі є найважливішою умовою реального життя принципів. Будь-які ідеї, наукові положення, якими б корисними вони не були для кримінального судочинства, не можуть бути принципами і навіть окремими, приватними правилами вже існуючих принципів, доки не будуть закріплені в законодавстві» [8, с. 588].

Дійсно, якщо умовно уявити кримінальне судочинство як систему рішень, спрямованих на досягнення мети судочинства, то роль засад убачається в тому, що з ними порівнюються всі інші норми, які дістають позитивної реалізації лише за умови повної відповідності вимогам засад. Крім того, вони є нормами прямої, безпосередньої дії, що дозволяє посилаючись на них у необхідних випадках у рішеннях, які приймаються органами правосуддя.

Право має моральну основу, певну етичну спрямованість, тому для точного дотримання та виконання законів необхідно правильно розуміти та реалізовувати їх моральний зміст. Вимоги закону та моралі настільки близькі, що нерідко визначити різницю між ними дуже складно. Взаємодія правових і моральних норм – це трансформація моральних обов'язків у правові.

Правові норми відбивають моральну сторону розвитку суспільства, проте норми моралі не завжди є нормами права, оскільки мораль закріплюється переважно у свідомості індивіда й лише частково отримує нормативне закріплення. Дійсно, на теперішній час розвитку національного кримінального процесу людина, її інтереси ставляться державою на перше місце. Це положення має бути чітко відображено саме в засадах, які є керівними положеннями, що віддзеркалюють спрямованість усієї кримінальної процесуальної діяльності. Такий гуманістичний напрям є, безперечно, проявом моралі, що отримує своє віддзеркалення в засадах кримі-

нального процесу. Але для того щоб отримати реалізацію в житті, основи моралі мають міститися в нормах права. У зв'язку із цим назріла нагальна потреба у збагаченні морального змісту засад, закріплених у кримінальному процесуальному законі. Вважаємо, що моральність є однією з найважливіших властивостей засад кримінального процесу. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України закріплює засаду поваги до людської гідності, що є безперечним здобутком нашого законодавства. Проте доцільним було б у подальшому розширити перелік статей КПК України, які містили б загальноправові засади, чим підкреслювалася б пильна увага держави до захисту прав і свобод людини.

З урахуванням вищезазначеного можемо зробити висновок, що до засад кримінального процесу слід віднести положення й вимоги, які: 1) найбільш загально фіксують об'єктивні закономірності суспільного життя, мають фундаментальне значення для кримінального процесу; 2) є провідною ланкою всієї системи кримінальних процесуальних гарантій та спрямовані на реальне забезпечення прав і свобод людини; 3) пов'язані з державною політикою у сфері кримінального судочинства з урахуванням положень міжнародних актів із прав людини; 4) є рівновеликими, єдиними, такими, що складають певну ієрархію, діють у межах цілісної системи, в якій порушення однієї засади тягне за собою порушення інших; 5) мають обов'язковий характер для діяльності суб'єктів, що ведуть процес; 6) визначають побудову процесуальних форм, стадій та інститутів кримінального процесу, тобто характеризують його тип; 7) спрямовують діяльність на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством; 8) закріплені в нормах права, мають значення норм найвищої юридичної сили і прямої дії; 9) обов'язково виявляються в будь-якій кримінальній справі, діють в усіх стадіях кримінального процесу, але різною мірою; 10) є нормами права, що відбивають у собі основи моральності.

Список літератури

1. Дроздов О. Актуальні проблеми реалізації окремих засад кримінального процесу в провадженні за нововиявленими обставинами / О. Дроздов // Вісн. Нац. акад. прав. наук України. – 2014. – №2 (77). – С. 156–167.

2. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 584 с.

3. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.

4. Маркуш М. Конституційні цінності як основоположні засади в кримінальному процесі України / М. Маркуш // Вісн. Конституц. Суду України. – 2013. – № 6. – С. 73–85.

5. Мирошниченко Т. М. Проблемні аспекти реалізації принципу правової визначеності у кримінальних процесуальних відносинах за потерпілого / Т. М. Мирошниченко // Унів. наук. зап. – 2013. – № 3 (47). – С. 469–475 .

6. Погребняк С. Принципи права: доктринальні питання / С. Погребняк // Право України. – 2013. – № 9. – С. 214–221.

7. Смирнов А. В. Модели уголовного процесса : монография / А. В. Смирнов. – СПб. : Наука, 2000. – 244 с.

8. Трансформація нормативної моделі кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Ю. М. Грошевой, О. В. Капліна // Правова доктрина України : у 5 т. / Нац. акад. прав. наук України ; редкол.: В. Я. Тацій та ін. – Х. : Право, 2013. – Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. – С. 587–614.

9. Тыричев И. В. Принципы советского уголовного процесса : учеб. пособие / И. В. Тыричев. – М. : Изд-во ВЮЗИ, 1983. – 240 с.

В статье рассматриваются особенности правовой природы принципов уголовного процесса Украины. Выделяются требования, которые предъявляются к принципам уголовно-процессуальной деятельности Украины.

This article describes of the legal nature of the principles of criminal procedure in Ukraine. The requirements are singled out to apply to the principles of criminal procedure activity in Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протоколом № 2 від 4 вересня 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук Н. В. Глинська.